

<https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-08>

УДК 323.39:316.344.42

Василь Васильович КозьмаЗавідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор політичних наук, професор,
Національний університет фізичного виховання і спорту України, вул. Фізкультури, 1, 03150, м. Київ
vkozma@uni-sport.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-8970-5968>

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ СИСТЕМИ РЕКРУТАЦІЇ ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Розглядаються актуальні проблеми якості української правлячої еліти та можливі шляхи оптимізації її рекрутації в умовах російсько-української війни. Аналізуються ключові параметри формування політичного класу України у період відновлення незалежності. Визначається, що емпіричний аналіз трансформації українського політичного класу показує його тісний зв'язок з попередніми владними групами. Наголошується на тому, що цей зв'язок простежується і донині, адже у перші роки незалежності значна кількість колишньої номенклатури різного рівня зберегла високі посади у політико-адміністративній сфері та швидко пристосувалася до нових умов легко змінюючи, залежно від ситуації, власні політичні позиції та партійну приналежність. Постулюється нерозривна взаємозалежність процесу рекрутації еліти та характер сформованих суспільних відносин. Відзначається, що серед механізмів рекрутації еліти зберігається домінантна роль належності до «команди», потрібні зв'язки, патронаж, кумівство тощо. Встановлено, що закритість та деградація політичного класу України стала наслідком втраченої можливості перезавантажити владу в перше десятиліття відновлення незалежності української держави. Науковий інтерес спрямований на вивчення різноманітних способів і методів якісної зміни теперішнього політичного класу та його подальшої трансформації. Акцентується увага на поширенні авторитарних стилів управління та нівелювання ролі міжнародних інституцій. Підсумковий висновок роботи наголошує на тому, що в умовах повномасштабної збройної агресії коли багато процесів проходять зону турбулентності розв'язання проблеми якості управлінської еліти вимагає політичної волі, рішучості політичної еліти змінити принципи власного формування заради збереження незалежної української держави.

Ключові слова: *еліта, правляча еліта, політичний клас, політична система, якість, рекрутація, війна, незалежність.*

Як цитувати: Козьма, В. В. 2024. Шляхи оптимізації системи рекрутації правлячої еліти України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 46: 61-67. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-08>

In cites: Kozma, Vasil. 2024. Ways to Optimize The Recruitment System of The Ruling Elite of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Issues of Political Science»* 46: 61-67. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-08> (in Ukrainian).

Війна в Україні актуалізує багато проблемних питань, на які у мирний час можна було б витратити стоси паперу та купу часу. Одне з них, на нашу думку, потребує тепер негайного вирішення. Стосується воно якості української правлячої еліти та оптимізації шляхів її рекрутації, адже сьогодні,

без перебільшення, можемо вести мову про те, що подальше існування української державності, стійкість її політичної системи напряму залежить від якості та управлінських можливостей людей, які перебувають на вершині влади. З огляду на це, *метою* цього дослідження є аналіз шляхів та способів формування політичного класу України, який є основною базою для поповнення найвищої управлінської ланки – правлячої еліти. Не вдаючись до детального аналізу термінології, ми в цьому дослідженні скористаємось визначеннями, що були

© Козьма В.В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

запропоновані свого часу відомим вітчизняним ученим Ф. Рудичем, згідно з якими під політичним класом розуміємо всіх тих, хто має відношення до управління державою і суспільством, включаючи опозицію, а правляча еліта – це авангардна частина тих, хто на цьому етапі реально володіє владою, повинні визначити й запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої й зовнішньої політики, подати проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності (Рудич 2009).

Немає сенсу розмірковувати на цих сторінках і про дефініцію терміна «еліта» тим більше з'ясовувати, що собою являє теперішня політична еліта України. Ця тема не обділена увагою дослідників. Вичерпну відповідь на це питання дає соціологія. Опитування показують, що переважна більшість українських громадян має чітке й конкретне розуміння цього терміна, зараховуючи до її складу в першу чергу високопосадовців та багатих людей. Таким чином, у населення України образ високопосадовця злився з образом багатого й заможного людини. В цьому випадку нашим

громадянам не можна відмовити в адекватному сприйнятті реальності (Кобець, Мадрига 2019).

Варто зазначити, що проблема відбору на вищі керівні посади розумних, адекватних, компетентних, високоморальних людей, які здатні були б поставити загальнонаціональні інтереси вище власних, була, є і буде актуальною проблемою для всіх народів. Однак для нашої країни це більше, ніж проблема. З позиції сьогодення стає очевидним той факт, що за роки незалежності вона переросла у хронічну смертельну хворобу. На жаль, за цей період так і не була сформована соціально відповідальна політична еліта, яка б правила в інтересах всього суспільства. Ба більше, навіть давня мудрість про те, що важкі часи мали б породжувати видатних, непересічних, сильних особистостей чомусь в Україні не спрацює, хоча запит на таких людей залишається доволі високий. Роки теперішньої російсько-української війни лише чергове тому підтвердження (див. рис. 1).

Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» зміни громадської думки впродовж війни / Sociological monitoring "Ukrainian Society" of changes in public opinion during the war (Соціологічний моніторинг 2024).

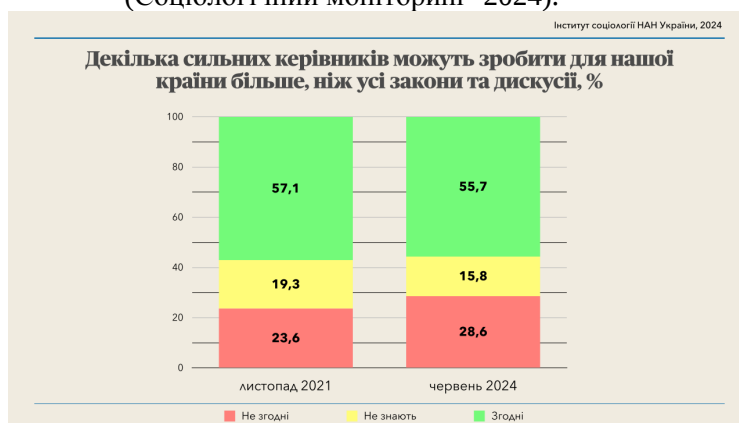

Рис. 1

Щоправда, заради справедливості, варто зазначити, що з початком повномасштабного російського вторгнення великі сподівання поклалися на одну, тепер добре відому особу, проте як з'ясувалося, щоб бути великим замало бути головним. У час, коли країна стікає кров'ю, генерали не захищають дисертацій і не пишуть мемуари! Не будемо заперечувати, що емоційне сприйняття різних соціально-політичних явищ створює підґрунтя для їх суб'єктивного трактування, однак це не є суттєвою перешкодою для

об'єктивного вивчення означених нами проблем. Українським ученим не звикати, у нас майже всі політичні процеси тісно пов'язані з емоціями.

Отже, одним із чинників, що зумовлюють якість правлячої еліти, є механізм її формування. Щоб зрозуміти, як він функціонує, варто спочатку з'ясувати, з кого формується та верства (клас) людей, що є базою для поповнення найвищої управлінської ланки. Коротко нагадаємо, яким чином відбулось становлення українського політич-

ного класу та, відповідно, з'ясуємо шляхи рекрутування правлячої еліти, пам'ятаючи про те, що процес рекрутування еліти та характер сформованих суспільних відносин взаємозалежні.

Емпіричний аналіз трансформації українського політичного класу показує його тісний зв'язок з попередніми владними групами. Більше того, цей зв'язок простежується і донині. У перші роки незалежності значна кількість колишньої номенклатури різного рівня зберегла високі посади у політико-адміністративній сфері та швидко пристосувалася до нових умов, легко змінюючи, залежно від ситуації, власні політичні позиції та партійну приналежність. Головна мета – організуватися у нову владу – була ними швидко досягнута, потрібно було лише зробити наступний крок – перетворити її на джерело прибутку. З цим теж проблем не виникло. В перехідний період кожен на своєму місці активно включився у процес поділу державної власності. Як слушно зауважує В. Смесова, у часи перехідної економіки на основі роздержавлення і приватизації державна власність трансформувалася у приватну. Причому це відбувалося переважно шляхом передачі об'єктів державної власності в руки партійної та «службової» верхівки комуністичної номенклатури, криміналітету, «нових» українців. Таким чином, з одного боку, влада зберегла свої позиції, оскільки представники партійної номенклатури стали депутатами та чиновниками високого рівня, тобто перейшли з категорії радянської влади до української. З іншого боку, влада отримала юридичне підтвердження своїх прав на власність державних об'єктів, які за безцінь переходили до неї і ставали частиною її приватної та корпоративної власності. Окрім того, внаслідок ринкових перетворень в Україні виник прошарок великих власників ресурсів і капіталу, які з кінця 1990-х років стали олігархічною елітною верхівкою. Ця група поступово зблизилася з владою, що дало їй змогу реалізувати свої приватні інтереси, спираючись на наявну власність та отримуючи доступ до владних можливостей (Смесова 2018).

За великим рахунком все вище сказане описує природу формування «нового» політичного класу незалежної України, з якого, відповідно, і відбувалась рекрутація правлячої еліти. Слід визнати, таким цей клас, у своїй масі і залишається. Правда, час бере своє і «поважні» люди змушені поступатися

місцем під сонцем іншим, як правило не чужим персонам – дітям, племінникам, кумам, сватам і т. п. Такий собі колообіг еліт в природі. Не зважаючи на роки демократичних перетворень, регулярне проведення різноманітних виборів, створення численних інституцій (в тому числі з іноземним представництвом), покликаних очищати владу та сприяти відбору на керівні посади в державі найдостойніших у правлячу еліту, нерідко потрапляють такі одіозні персони, за поведінку та вчинки яких відчуваєш іспанський сором. Серед механізмів рекрутування еліти зберігається домінантна роль належності до «команди», потрібні зв'язки, патронаж, кумівство тощо. Яка ж причина такого стану речей? Відповідь очевидна – все, що закрито в собі, з часом деградує. До цього можна додати думку класика політичної теорії Вільфредо Парето, який стверджував, що якщо циркуляція еліт відбувається занадто повільно, у вищих прошарках суспільства накопичуються елементи, що символізують безсилля, розклад і занепад. З часом представники цієї верстви втрачають психічні якості, які забезпечують їхнє елітарне становище (Колісник 2011).

Поза сумнівом, закритість та деградація політичного класу України стала наслідком втраченої можливості перезавантажити владу на зорі Незалежності. Перший Президент України Леонід Кравчук так боявся розгубити «цінні кадри», що категорично відкидав будь-яку можливість проведення люстрації. Ну що ж, «маємо те, що маємо». Залишається лише констатувати, що немає сенсу вести мову про вдосконалення механізмів рекрутації правлячої еліти, якщо базою для рекрутингу залишається старий політичний клас зі своїми специфічними нормами, моральними принципами та способом життя. Отже, звідси постає головна проблема: де взяти (як створити, звідки запозичити) політичний клас, політичну еліту, політичних лідерів, які б відповідали тим історичним викликам, що стоять сьогодні перед українським суспільством. Тут в пригоді може стати світовий історичний досвід, адже українці нічим не кращі і не гірші від інших народів, що у свій час переживали подібні потрясіння. Маємо декілька дієвих прикладів, в який спосіб цю проблему можна вирішити. Зміст найрадикальнішого з них зводиться до відомого ленінського постулату: «верхи не можуть, а низи не хочуть». Щось подібне українці вже переживали у 2004 та 2014 рр., проте назвати ті події революційними, тобто такими, що

привели до кардинальних всеосяжних змін, не доводиться. Особливо це стосується змін у політичному класі. Свого часу ми вже згадували про дивний феномен українських революцій, адже ні Євромайдан, ні події, які відбулися пізніше аж до сьогоднішнього дня включно, так і не «запалили» на українському політичному небосхилі нових зірок, видатних державних діячів, своїх Вашингтонів. З нових людей, що за квотою Майдану потрапили до влади, не були створені нові політичні рухи, громадські об'єднання. Герої революції піднесені масами на барикадах дуже швидко втратили будь-яку підтримку на виборчих дільницях (Козьма 2017).

Зрештою враховуючи власний революційний досвід та досвід інших країн, можемо констатувати, революції – це, по суті варварська відповідь на наявні проблеми, й ті хто активно просуває тезу про те, що будь-які радикальні перетворення можливі лише виключно на основі революційних ідей, навряд чи по-справжньому вболіває за свій народ.

Ще один спосіб швидко замінити старий політичний клас чимось новим не вирізняється оригінальністю і має багато спільного з першим. Йдеться про роль та місце особистості в історії. У важкі часи, як зазначає український дослідник В. Литвин, люди часто схильні передавати свої повноваження тим, хто виявляє готовність швидко вирішувати проблеми. Ці особи пропонують прості рішення на складні виклики, що постають перед країнами, народами та навіть усім світом. Політики, які дотримуються принципів компромісу, виглядають привабливо, коли немає потреби в кардинальних змінах. Проте в умовах нестабільності та невизначеності суспільство починає шукати тих, хто впевнений у своїй правоті, порушує усталені правила та стереотипи, іноді переступаючи через законодавчі норми і неписані правила, і не відстає від очікувань людей на швидкі та значущі результати. На загальному рівні спостерігається безмежна віра в лідера та передача йому своєї долі. При цьому забуваються сумні приклади діяльності тих керівників, які вели довірені їм країни до загибелі (Литвин 2017: 45).

І справді, сьогодні маємо нагоду спостерігати, як до міжнародної політики почали повертатися владолюбні авторитарні політики з відвертим бажанням переписати заведений світовий порядок під себе. Разом із ними на вищі керівні посади у державі потрапляють люди, з яких формується нова політична еліта. Головним критерієм відбору

стає особиста відданість своєму лідеру. Погоджуємось з думкою колег, що світ у цьому контексті неминуче переживе відродження лідерства, характерне для першої половини XX століття, а XXI століття стане епохою особистостей. Тінь однієї людини часто буде затуляти цілі країни. Знову спостерігатимемо парадокс, визнаний експертами: надії на зміни будуть асоціюватися з однією особистістю, а також з її смертю (Литвин 2017: 45).

Виходячи зі сказаного та враховуючи запит, що існує в українському суспільстві на подібних особистостей, можливо, і нам – українцям – потрібно відродити культ Великого гетьмана та вручити йому добрячу булаву, щоб він нарешті «сильною рукою» навів порядок та винищив усіх ворогів. Це, звісно, жарт, але він лише підкреслює слабкість сучасних демократій перед реальною загрозою, що несуть у собі авторитарні політичні режими. Жодні міжнародні правила, угоди та домовленості не змогли зупинити російську агресію проти України. Врешті решт все звелось до розмов про укладання чергової «сделкі века»¹ між двома людьми, зміст якої, з одного боку, полягає в доступі США до українських цінних ресурсів, а з іншого – до визнання анексії територій та можливості надалі ліквідувати українську державність. За таких обставин Україні, напевно, варто було б виступити з ініціативою перед світовою спільнотою щодо закриття Організації Об'єднаних Націй, оскільки її подальше існування втратило будь-який сенс. Доля народів в руках сильних світу цього.

Повертаючись до аналізу можливих механізмів, які б дозволили забезпечити змінюваність еліт, звернімо нашу увагу на формування ще однієї верстви, а саме середнього класу, який в багатьох розвинених суспільствах є базою для рекрутування правлячої еліти. За великим рахунком середній клас, визначаючи свій політичний вибір, багато в чому впливає на політичні орієнтири всього суспільства. Він виступає як ретранслятор базових ціннісних установок, моделей поведінки, ідейно-політичних та електоральних орієнтацій тощо. Середній клас транслює зразки поведінки, які зумов-

¹ У 2020 р. адміністрація Дональда Трампа вже представляла світові «Сделку века» під назвою «Від миру до процвітання: шляхи покращення життя ізраїльтян та палестинців». Що з того вийшло, добре відомо.

люють стійкість суспільства, стабільність його функціонування (Козьма 2009). Стабільність в суспільстві передбачає обов'язкове існування вертикальної мобільності між різними соціальними верствами, що своєю чергою створює сприятливі умови для просування на вищі щаблі влади компетентних, розумних людей. Втім, соціальна структура українського суспільства значно відрізняється від соціальної структури західних розвинених країн. Якщо там середні верстви водночас є носіями національної культури, організаторами соціального дискурсу верхів та низів, гарантами соціально-політичної стабільності суспільств, то в Україні ці функції, якщо й виконуються, то лише частково, різними суб'єктами й тому поки що малоефективні. Та й, відверто кажучи, саме існування середнього класу в Україні є питанням дискусійним.

Аналізуючи досвід країн, що стали на шлях модернізації політичних систем разом із нами та відповідаючи на питання, яким чином відбувалось формування нового політичного класу в постсоціалістичних країнах центральної та східної Європи, відома вітчизняна дослідниця Галина Зеленько зазначає кілька ключових чинників, зокрема, на думку вченої, формування політичного класу нової генерації в країнах Центрально-Східної Європи зумовлене, по-перше, характером змін авторитарних режимів; по-друге, процедурою люстрації, що була застосована до представників комуністичної влади; по-третє, впровадженням виборчої системи, яка суттєво змінила процеси відбору представників правлячого класу на всіх рівнях; по-четверте, процесами приватизації, які сприяли формуванню класу власників, що безпосередньо впливали на ухвалення політичних рішень у країнах ЦСЄ (Зеленько 2010). Переломним моментом у процесі трансформації еліти в цих країнах, – вказує дослідниця, – стали «установчі» вибори, які відбулися в 1989-1990 рр. Вперше доступ до владних ресурсів отримали особи, які не лише виявляли нелояльність до влади, а й відкрито протистояли їй. На початку ці групи були невеликими, проте їхня роль у подальшому розвитку країн Центрально-Східної Європи виявилася вирішальною. Зміни в принципах формування еліти, зокрема перехід до відкритих виборів на конкурентній основі, суттєво трансформували структуру політичного класу країн Центрально-Східної Європи. Це призвело до втрати державою

контролю над процесом формування еліти. Саме в цей час вибори стали важливим і повноцінним каналом для формування еліти (Зеленько 2010).

Поділяючи в цілому вищесказані погляди, маємо певне застереження щодо важливості перших «установчих» виборів для доступу до влади нових людей. Адже, щоб їхня роль стала визначальною, потрібен був час для кількісного зростання і якісного оновлення. Насправді, на нашу думку, шлях для формування нового політичного класу в країнах ЦСЄ розчистили в інший спосіб – відсторонивши від влади людей зі старої радянської системи. Маємо очевидний факт, що ключовим фактором успіху пострадянських країн з високим розвитком економіки та повагою до права стала вчасно проведена люстрація. Повторимось, нічого подібного у нас не відбулося і навіть прийнятий у 2014 році Закон України «Про очищення влади», строк дії якого закінчився у жовтні 2024 року, не дав бажаного результату.

Відтак питання залишається відкритим, яким чином можна досягти плюралізму в середині політичного класу України з метою його якісного оновлення, не вдаючись до кардинальних (революційних) методів з урахуванням того, що політична практика, особливо в умовах воєнного стану, висуває високі вимоги до всіх учасників. Це стосується як значної вартості та складності політичних рішень, так і необхідності адекватної та прозорої інформації, що є важливою для швидкого, але водночас раціонального прийняття політичних рішень. Крім того, важливими є спеціальні знання та навички, особливо для тих, хто відповідає за ухвалення політичних і управлінських рішень (Комарова 2023). Вочевидь потрібно відштовхуватися від тієї моделі формування політичної еліти, яка є. За своїм характером вона вертикальна, тобто всі важливі рішення в тому числі й кар'єрні, приймаються зверху лідером тієї політичної сили, яка перемогла на президентських виборах. Очевидно, що така модель рекрутування правлячої еліти послаблює політичну систему, нівелюючи при цьому роль інституційних каналів. До владної верхівки, як вже було зазначено, потрапляють не кращі, а наближені. Звідси бачимо значний рівень недовіри громадян України до політичних інститутів, що своєю чергою призводить до зростання в українському суспільстві запиту на сильну владу. Нічого не вдієш, соціально-економічна та політична

ситуація, а також культурно-історична «колія» істотно впливають на форми та результати інституціоналізації владних груп. Судячи з усього, визначальна роль лідерства з часом лише посилюватиметься. Отже, узагальненим висновком може бути констатація факту, що в умовах війни швидко розв'язання означеної проблеми вимагає політичної волі, рішучості політичної еліти змінити принципи власного формування заради високої мети – збереження незалежної української держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рудич, Ф. 2009. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст. *Сучасна українська політика*. Політики і політологи про неї. 16: 6-7.
2. Кобець, Ю., Мадрига, Т. 2019. Якість політичної еліти в контексті демократичних перетворень. *Прикарпатський вісник НТШ*. Думка 4 (56): 74.
3. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство: зміни громадської думки впродовж війни». 2024. *Інститут соціології НАН України*. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Bcclv5rmLG1qepJuYZ4YrsEDEU6j85ST/view>
4. Смесова, В. 2018. Влада-власність та її особливості в Україні. *Економічний вісник*. 3:15.
5. Колісник, К. 2011. Парето Вільфредо. *Політична енциклопедія* /Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво: 534.
6. Козьма, В. 2017. Особистісний фактор української політики в умовах російської агресії (2013-2017 рр.) *Актуальні проблеми політики* 60: 117-124 URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fa71fdb1-5bb1-4b63-877f-f6f774ad07af/content>
7. Литвин, В. 2017. Політичне лідерство: теорії і реалізації сучасного світу. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України* 5: 45 URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/lytvyn_politychne.pdf
8. Козьма, В. 2009. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства. *Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова*. Серія 22. 1: 80-85.
9. Зеленко, Г. 2010. Фактори формування політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 45: 164-176. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zelenko_factory.pdf
10. Комарова, Т. 2023. Демократичний вибір України: зміст та параметри політичного інжинірингу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 44: 7-14. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-44-01>.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2024

Стаття рекомендована до друку 03.10.2024.

Vasil Kozma

Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Doctor of Political Sciences, Professor, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, 1 Fizkultury St., 03150, Kyiv
vkozma@uni-sport.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-8970-5968>

WAYS TO OPTIMIZE THE RECRUITMENT SYSTEM OF THE RULING ELITE OF UKRAINE

The article considers the current problems of the quality of the Ukrainian ruling elite and possible ways to optimize its recruitment in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The key parameters of the formation of the political class of Ukraine during the period of restoration of independence are analyzed. It is determined that the empirical analysis of the transformation of the Ukrainian political class shows its close connection with the previous power groups. It is emphasized that this connection can be traced to this day, because in the first years of independence a significant number of the former nomenclature of various levels retained high positions in the political and administrative sphere and quickly adapted to the new conditions, easily changing, depending on the situation, their own political positions and party affiliation. The inextricable interdependence of the elite recruitment process and the nature of the formed social relations is postulated. It is noted that among the mechanisms of elite recruitment, the dominant role of belonging to the «team» remains, connections, patronage, nepotism, etc. are necessary. It is established that the closedness and degradation of the political class of Ukraine was the result of the lost opportunity to reboot the government in the first decade of the restoration of the

independence of the Ukrainian state. The scientific interest is aimed at studying various ways and methods of qualitative change of the current political class and its further transformation. The emphasis is on the spread of authoritarian styles of management and leveling the role of international institutions. The final conclusion of the work emphasizes that in conditions of full-scale armed aggression, when many processes are passing through a zone of turbulence, solving the problem of the quality of the managerial elite requires political will, determination of the political elite to change the principles of its own formation for the sake of preserving an independent Ukrainian state.

Keywords: *elite, ruling elite, political class, political system, quality, recruitment, war, independence.*

REFERENCES

1. Rudych, F. 2009. The political class in modern Ukraine: methodological context. *Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it* (in Ukrainian).
2. Kobets, Y., Madryga, T. 2019. The quality of the political elite in the context of democratic transformations. *Precarpathian bulletin of the Shevchenko scientific society*. Dumka 4 (56): 74 (in Ukrainian).
3. Sociological monitoring «Ukrainian society: changes in public opinion during the war». 2024. *Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine* URL: <https://drive.google.com/file/d/1Bcclv5rmLGIqepJuYZ4YrsEDEU6j85ST/view> (in Ukrainian).
4. Smesova, V. 2018. Power-ownership and its peculiarities in Ukraine. *Economic Bulletin*. 3:15 (in Ukrainian).
5. Kolisnyk, K. 2011. Pareto Vilfredo. *Political Encyclopedia* /Editors: Y. Levenets (chairman), Y. Shapoval (deputy chairman) and others. Kyiv: Парламентське видавництво: 534. (in Ukrainian).
6. Kozma, V. 2017. The personal factor of Ukrainian politics in the context of Russian aggression (2013-2017) *Current problems of politics* 60: 117-124 URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fa71fdb1-5bb1-4b63-877f-f6f774ad07af/content> (in Ukrainian).
7. Lytvyn, V. 2017. Political leadership: theories and implementations of the modern world. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine 5: 45 (in Ukrainian).
8. Kozma, V. 2009. The stabilizing role of the middle class in the life of society. *Scientific journal of the National Polytechnic University named after M.P. Dragomanov*. Series 22. 1: 80-85 URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fa71fdb1-5bb1-4b63-877f-f6f774ad07af/content> (in Ukrainian).
9. Zelenko, G. 2010. Factors of political class formation in the countries of Central and Eastern Europe. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 45: 164-176. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zelenko_faktorv.pdf (in Ukrainian).
10. Komarova, T. 2023. Democratic Choice of Ukraine: Content and Parameters of Political Engineering. The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Issues of Political Science» . X.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2023. Вип. 44. С.7-14. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-44-01> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 30.08.2024

The article is recommended for printing 03.10.2024.